

Zpráva o prvním archeobotanickém nálezů tabáku (*r. Nicotiana L.*) ve střední Evropě

VĚRA ČULÍKOVÁ

Na přelomu let 1992–1993 mi bylo předáno k archeobotanické analýze cca 60 vzorků vyzvednutých v rámci archeologického záchranného výzkumu pracovníky ARÚ Praha z objektu čp. 73 v Kanovnické ulici na Hradčanech (Frolík et Žegklitz 1988; Frolík, Žegklitz et Boháčová 1988; Boháčová et al. 1990). Objekt – špitál sv. Antonína – pocházející původně ze 14. století – byl znovu založen v r. 1547 pro asi 30 světských špitálníchků a špitálníchic. Svou funkci vcelku plnil až do r. 1733. Po r. 1575 byly přistavěny konírny, byty zaměstnanců a později, zejména za třicetileté války byly prováděny ještě další menší stavební úpravy. Během archeologického průzkumu objektu v letech 1982–1985 byly mj. otevřeny a probádány dvě velké odpadní jámy, situované uprostřed předního dvora. Obsah obou z nich byl předběžně archeologicky datován stejně – tj. do 1. pol. 17. století. Rostlinné zbytky z první z jam (ozn. objekt B) byly determinovány Z. Dohnalem (Dohnal 1986, 1987). Výše zmíněné vzorky, které jsem obdržela s předběžným datováním do pokročilého 16. století, eventuálně na počátek 17. století (Frolík in litt. 1992), pocházely z druhé jámy (ozn. objekt E). I když objem obou jámek byl přibližně stejný – kolem 15 m³ – a archeologický materiál se podstatně nelišil ve své skladbě, byla druhá z jámek mnohonásobně bohatší nejen na artefakty, ale rovněž na makrofosilie rostlinného původu, a to vedle zlomků dřeva a mechových rostlinek především na semena a plody. Druhá skladba byla nad očekávání bohatá.

Předběžně můžeme konstatovat, že z asi 180 druhů, které se podařilo rozpoznat, můžeme pokládat až 80 (cca 45 %) za rostliny užitkové, k nimž řadíme všechny druhy pěstované a některé planě rostoucí, které byly předmětem sběru coby lesní plodiny nebo léčivky. I když v postmedieválním období stejně jako během středověku bylo využívání rostlin mnohostranné, a proto nelze vést hranici zejména mezi zeleninou, pochutinami, kořením a léčivkami, lze říci, že léčivými účinky se v získaném souboru vyznačuje více než 40 druhů rostlin (tj. kolem 25 %). Tato skutečnost velmi zřetelně koresponduje s archeologickými nálezy skleněných lahviček a keramických dóziček na léčiva z téže jámy. Obdobně nikoli za náhodný pokládám nález cenné čínské porcelánové misky na rýži (Frolík et Žegklitz o. c.) a archeobotanický nález obilky rýže. Za nejpozoruhodnější mezi léčivkami kromě kopru, kmínu, celeru, petržele, libečku, koriandru, fenyklu, saturejky, jalovce, mišpule, fíkovníku, moruše a dalších pokládáme pravidelný výskyt četných jakoby maceřovaných listů brusinky (*Vaccinium vitis-idaea*) a unikátní je nález semene tabáku selského (*Nicotiana rustica L.*) který, pokud je nám známo, nebyl dosud v archeologických objektech ve střední Evropě zaznamenán. Pravděpodobnost zachycení ojedinělého semene (snad z osiva) v materiálu je malá už vzhledem k jeho velikosti – délka semene tabáku selského je 0,95–1,05 mm, tabáku viržinského (*Nicotiana tabacum L.*) 0,65–0,80 mm. Pochopitelně se zde opět nabízí souvislost mezi nálezy kuřáckých dýmek holandské provenience (Frolík et Žegklitz o. c.) a tabákového semene v jímce, případně přímo mezi bytem španělského vyslance, existujícího do konce 10. let 17. století v domě „U černého mouřenína“ v bezprostředním sousedství špitálu, a tabákem, zvláště když na dvůr, kde byl zřejmě v sérii jámek postupně zřizovaných shromažďován veškerý odpad, byl z oken vyslančova domu odpad také vyhazován. Kouření se ve Španělsku rozšířilo podstatně dříve než

v českých zemích a je vcelku nepochybné, že se kouřilo i v domě španělského vyslance na Hradčanech. Sušené tabákové listy jako kuřivo přivezl do Španělska Rodrigo de Jerez – jeden z Kolumbových plavců už z první výpravy z ostrova Kuby v březnu 1493 (Pejml 1947). Kouření se naučil během plavby a záhy s ním seznámil své krajany v přístavním městě Ayamonte v provincii Huelva. I když byl za kouření Svatou inkvizicí zatčen a odsouzen k desetiletému žaláři, byl sám překvapen, jak se za oněch deset let kouření „indiánské rostliny“ rozmohlo nejprve ve španělských a vzápětí v portugalských přístavech. Již s druhou výpravou Kolumbovou v r. 1493 vypluli na příkaz papeže i mniši řádu sv. Františka, aby obraceli na víru domorodé obyvatelstvo v nově objevených zemích. Mezi nimi byl i mnich Ramon Pane, který studoval zvyky domorodců na ostrově San Domingo a jako první Evropan podal ve svém díle „O zvycích ostrovanů“ písemnou zprávu o tabáku. Plavci a mniši se setkávali s kulturami tabáku, který domorodí Indiáni používali k účelům náboženským, lékařským i pro požitek. Kouření tabáku se vyvinulo z náboženského kultu, jak dokazují zachované památky kultury indiánských kmenů Maya ve střední Americe na poloostrově Yucatanu nebo kmene Aztéků na území dnešního Mexika. Španělé vesměs dostávali tabákové listy darem od domorodců jako mocně léčivé. Také na evropské pevnině předcházela tabák pověst znamenité léčivé byliny, a proto byla vřele přijímána. Semeno tabákové se dostalo do Evropy velmi záhy, a to již v r. 1518, kdy je rovněž Ramon Pane zaslal španělskému králi Karlu V. Zpočátku byly tabákové rostliny pěstovány v zahradách španělských universit, odkud byl tabák přenesen jako léčivá a okrasná bylina do zahrad církevních i světských, avšak po řadu let výlučně na Pyrenejském poloostrově. Roku 1558 mělo být první tabákové semeno přivezeno do Francie (Pejml o. c.), ovšem oficiálně byly tabákové rostliny i semeno zaslány na francouzský královský dvůr vyslancem v Lisabonu Jeanem Nicotem v roce 1560. Tabák se pak rozšířil opět jako všemocná léčivá bylina po celé Francii a Jean Nicot byl pokládán za prvního objevitele tabáku, který byl už v roce 1570 podle něho nazván Nicotina (K. Linné jméno převzal). Z Lisabonu a Francie byl tabák záhy převezen i do Itálie, kolem roku 1560 se objevily první tabákové rostliny v Holandsku, kolem roku 1570 v Anglii. Z Holandska a Francie se tabák dostal také do Německa, a to nejprve jako sušené listy v zásilce léčivých rostlin v roce 1565. Z roku 1587 existuje z Německa první záznam o kouření tabáku španělským vojskem v Cáchách. Pejml (o. c.) uvádí: „Němci a obyvatelstvo střední Evropy se naučilo kouřit teprve v období třicetileté války... Hrací kostky, krátká hliněná dýmka a tabák byly nezbytnými rekvizitami každého tehdejšího vojenského tábora.“ Pejml ovšem ve své obsáhlé a takřka vyčerpávající studii věnované historii rozšíření tabáku z Ameriky po celém světě nikde neupřesňuje, o který druh tabáku vlastně šlo, zda až o 2 m vysoký nachově kvetoucí tabák viržinský nebo menší, asi 1 m vysoký a zelenožlutě kvetoucí tabák selský (případně o kultivary). Na jiném místě Pejml uvádí, že „první, kdo tabák pěstovali ve velkém jako rostlinu hospodářskou, a to už v prvé polovině 17. stol., byli rolníci holandských“. U nás zvyk kouření rozšířili zvláště angličtí a švédští vojáci. Zatím neznáme přesně období zaplnění odpadní jámy E v čp. 73 v Kanovnické ulici, i když vzhledem k jejímu omezenému objemu se dá předpokládat, že šlo spíše o kratší časový úsek. Pokud k naplnění jímky došlo ještě v závěru 16. století, můžeme se dohadovat, že nalezená holandská dýmka a další dva zlomky dýmek pocházely nejspíše z domu španělského vyslance; pokud proběhlo v průběhu první poloviny 17. století, mohly být majetkem už i českých kuřáků, a to případně i před počátkem třicetileté války (což je třeba srovnat s nálezky kuřáckých potřeb z jiných lokalit). Z. Winter (cf. Pejml o. c.) zaznamenal, že „první tubičky na tabák“ jsou psány v inventářích pražských po prvé roku 1622. Z písemných pramenů není známo, kdo a kdy přinesl tabákové semeno do českých zemí. Avšak z katastrálních záznamů víme, že na Olomoucku se pěstoval tabák také už v 16. stol. Pěstители a kuřáky byla šlechta z Hané, která si přivezla semeno z cest po Evropě. Adam Zalužanský ze Zalužan ve svém díle „Methodi Herbariae Libri Tres“, vydaném v Praze v roce 1592, uvádí, že tabák, latinsky Nicotiana jest bylinou již obyčejnou. Rovněž Daniel Adam z Veleslavína ve druhém jím komentovaném vydání v češtině Mat-

tioliho herbáře z roku 1596 uvádí: „Tato cizí bylina nyní i u nás v zahradách jest velmi obyčejná a před nedávnými lety nejprve z Frankreichu k nám se dostala.“ Dále na dvou stranách následuje Mattioliho text, v němž jsou vypočteny všechny tehdy léčitelsky známé způsoby využití tabáku, a to jak vnitřně, tak zevně. Vnitřně je tabáková šťáva jako sirup doporučována proti zastaralému kašli a podobným nemocem dýchacích cest a dále jest doporučována dětem proti škrkavkám a červům. Někde se též podávala nemocným vodnatelností. Ještě častější bylo použití tabáku zevně. Buď se přikládaly přímo listy nebo se připravovaly olejové obklady (s pomerančem), které se doporučovalo přikládat proti bolesti na hlavu, žaludek, břicho. Dále se tabáku užívalo k léčbě lišejů, starých vědů, plysků a rakoviny. Voda destilovaná z tabáku pomáhala od bolesti a kazivosti zubů. Rovněž se připravovaly hojivé masti na rány a proti rakovině. V Mattioliho herbáři není žádná zmínka o tabáku jako účinném prostředku proti příjici a epidemickým moru, avšak od 16. stol. bylo proti oběma nemocem vřele doporučováno kouření tabáku a údajně s úspěchem využíváno. Zejména pak v 17. stol. byly léčivé účinky tabáku obhajovány i mnohými proslulými lékařskými kapacitami v Evropě, přičemž samozřejmě mnozí jiní byli spíše skeptici nebo i rozhodní odpůrci tabáku.

Podobně jako v cizích zemích narazilo kouření jakožto zlovyk na odpor světské i církevní vrchnosti i v českých zemích. První zákaz kouření tabáku u nás vyšel už v r. 1652 na zemském sněmu v Brně. V jeho usnesení se konstatuje, že „ohydné užívání kouřícího tabáku již všude mezi obecným lidem ve zvyk přišlo... netoliko vojáci, ale i sedláci a čeled s ním se stále obírající, nemoci si vzbuzují a nenabytné škody vypálením měst, dvorců i vesnic působí...“. Vrchmostem sněm ukládal užívání tabáku poddaným zapovědět a přestupníky citelně trestat. R. 1657 učinil český sněm stran tabáku podobné rozhodnutí: „Tabák tlučený nebo třený (tj. šňupavý) se dovoluje, tabák kouřící se však s touže důrazností zapovídá.“ Kvůli požárům byl r. 1659 úplně zakázán dovoz tabáku do Čech. Ale už po čtyřech letech musel být zákaz jako velmi malý účinný zrušen a z dovozu začalo být vybíráno clo. V té době se už tabák pěstoval už i v Čechách, a sice nejdříve v Týništi n. Orlicí (do r. 1806), jen o málo později v dalších krajích – na Strakonicku, Kolínsku, Berounsku, Znojemsku, Hradišsku. Vybírání cla z tabáku bylo ještě během 17. století střídavě pronajímáno a znovu vráceno pod správu českých stavů, protože šlo o skvělé finanční zisky. Až do r. 1670 směl každý, kdo zaplatil clo, dovážet, pěstovat a prodávat tabák, pak byly dovoz a později i výroba a prodej tabáku monopolizovány. Obliba kouření tabáku stále vzrůstala a tabák patřil k nejlukrativnějším obchodním artiklům.

Pokud se ovšem týče našeho ojedinělého nálezu tabákového semene, předpokládáme, že spíše nesouvisí s tehdejším kouřením tabáku, nýbrž s jeho pěstováním jako léčivky pro potřeby špitálu. K této hypotéze nás vede nejenom druhová skladba rostlinných zbytků, ale především fakt, že nejde o semeno tabáku viržinského, nýbrž tabáku selského, který je odolnější a byl v posledních desetiletích 16. stol. pěstován v Německu (Kavina 1951). Nemůže být pochyb, že tabák jako drogu znali a užívali i špitálníci od sv. Antonína na Hradčanech.

Nálezy makrozbytků ostatních cca 180 rostlinných druhů získaných z obj. E v čp. 73 v Kanovnické ul. na Hradčanech budou vyhodnoceny v samostatné podrobnější studii. Je zřejmé, že i ony mají možnost přispět k rekonstrukci každodenního života na Hradčanech přinejmenším v období funkčnosti zkoumaného objektu.

Literatura

- BOHÁČOVÁ, I.–FROLÍK, J.–TOMKOVÁ, K.–ŽEGKLITZ, J., 1988: Předběžné výsledky výzkumu Pražského hradu v letech 1980–87 – Vorläufige Ergebnisse der Erforschung der Prager Burg in den Jahren 1980–87, *Archaeologia historica* 13, 173–198.
- BOHÁČOVÁ, I.–FROLÍK, J.–PETŘÍČKOVÁ, J.–ŽEGKLITZ, J., 1990: Příspěvek k poznání života a životního prostředí na Pražském hradě a Hradčanech – Ein Beitrag zur Kenntnis des Lebens und der Umwelt auf der Prager Burg und in Hradčany, *Archaeologia Historica* 15, 177–189.

- DOHNAL, Z., 1986: Karpologický rozbor. Praha-Hrad, Kanovnická čp. 73, objekt B – Die karpologische Analyse. Prager Burg, Kanovnická-Gasse Nr. 73, Objekt B. Ms. ve středověkém oddělení ARÚ AV Praha, čj. 1652/86, 1653/86, 1654/86, 1776/86, 1777/86, 3873/86.
- DOHNAL, Z., 1987: Určení rostlinných zbytků, Praha-Hradčany 1985, Kanovnická čp. 73, VII E/131 – Die Bestimmung der Makroreste, Prag-Hradčany 1985, Kanovnická-Gasse Nr. 73. Ms ve středověkém oddělení ARÚ AV Praha, čj. 1077/87.
- FROLÍK, J.–ŽEGKLITZ, J., 1988: Předběžné výsledky výzkumu v areálu bývalého špitálu na Hradčanech (Preliminary results of investigations in the area of the one-time hospital in the Hradčany town – in Czech), Časopis lékařů českých 127, č. 4, 120–123.
- FROLÍK, J.–ŽEGKLITZ, J.–BOHÁČOVÁ, I., 1988: Kanovnická ulice (Canons' Street) No. 73, Castrum Pragense I, 43–56.
- KAVINA, K., 1951: Speciální botanika zemědělská – Die spezielle landwirtschaftliche Botanik. Praha.
- MATHIOLI, P. O., 1596: Herbář aneb bylinář – Herbarium oder Kräuterbuch. Ed. 2. Praha.
- PEJML, K., 1947: Celý svět kouř – Die ganze Welt raucht. Praha.

Zusammenfassung

Nachricht über den ersten archäobotanischen Tabakfund (*G. Nicotiana L.*) in Mitteleuropa

In den Jahren 1992–1993 bekam ich etwa 60 Muster zur archäobotanischen Analyse. Es handelt sich um die Funde, die die Facharbeiter des Archäologischen Instituts in Prag bei der Rettungsgrabung in der Kanovnická-Gasse auf der Prager Burg gewonnen haben. Das erforschte Objekt – St. Anton Hospital stammt aus den 14. Jh. – wurde aber im Jahr 1547 neugegründet für etwa 30 Hospitalpfleglinge. In den Jahren 1982–1985 wurden auf dem Hof 2 Abfallgruben freigelegt. Inhalt dieser Gruben wurde archäologisch in die erste Hälfte des 17. Jhs. datiert. Pflanzenreste aus der 1. Abfallgrube wurden von Z. Dohnal bestimmt (Z. Dohnal 1986, 1987), aus der 2. Abfallgrube (Objekt E), die ich zur Analyse bekommen habe, wurden in das 16., event. am Anfang des 17. Jhs. datiert. Das archäologische Material war aus beiden Abfallgruben fast gleich, aber die zweite Abfallgrube war reicher auf die Funde und auch die Makrofossilien der Pflanzen kamen häufiger vor, besonders die Samen und Früchte. Vorläufig können wir sagen, daß von den etwa 180 Pflanzenarten sind etwa 80 (45 %) Nutzpflanzen. Die Ausnutzung der Pflanzen wie im Mittelalter so auch in der posmittelalterlichen Zeit war vielseitig. Eine genauere Grenze zwischen Gemüse, Würzen und Heilpflanzen kann man nicht führen. Mehr als 40 Pflanzenarten (d. i. 25 %) gehören zu den Heilpflanzen. Das unterstützen auch die Funde der Glasflaschen und keramischen Gefäßen, die für die Medikamente bestimmt waren. Interessant ist der Fund der Reisgetreidepflanzen und einer Porzellanschale chinesischer Art für Reis. Von den Heilpflanzen sind vertreten: Dille, Kümmel, Sellerie, Petersilie, Koriander, Fenchel, Wacholder, Mispel, Feigenbaum, Maulbeere. Von besonderer Wichtigkeit sind Funde der Preiselbeerenblätter und Tabaksamen (*Nicotiana rustica L.*). Es handelt sich um den ersten Tabakfund in den archäologischen Objekten in Mitteleuropa. Die Wahrscheinlichkeit der Tabakfunde ist sehr klein durch die sehr kleine Maße des Samens – die Länge *Nicotiana rustica* macht 0,95–1,05 mm und *Nicotiana tabacum* 0,65–0,80 mm. Es ist hier wieder ein Zusammenhang zwischen den Tabakpfeifen der holländischen Provenienz und dem Tabakfund in der Abfallgrube. Es ist auch zu erwähnen, daß im Nachbarhaus ein spanischer Botschafter am Anfang des 17. Jhs. gewohnt hat. Das Rauchen wurde in Spanien früher verbreitet als in den tschechischen Ländern. Man braucht auch nicht zweifeln, daß man im Haus des spanischen Botschafters geraucht hat. Der Tabaksamen kam nach Europa im Jahr 1518. Ramon Pane hat ihn dem spanischen König Karl V. gesandt. Zuerst wurden die Tabakpflanzen in den Gärten der spanischen Universitäten angebaut. Auf den französischen Königshof wurde Tabak von französischen Botschafter in Lisabon J. Nicot im Jahr 1560 gesandt. Deshalb ist J. Nicot als erster Tabakerfinder gehalten und schon im Jahr 1570 wurde nach ihm die Pflanze als *Nicotiana* genannt (K. Linné hat den Namen übernommen). Von Lisabon und Frankreich kam der Tabak dann nach Italien, um 1560 nach Holland und um 1570 nach England. Von Holland und Frankreich kam der Tabak auch nach Deutschland und zwar als getrocknete Blätter der Heilpflanzen. Aus dem Jahr 1587 stammt die erste Erwähnung über das Rauchen der spanischen Soldaten in Aachen. Die Gewohnheit zu rauchen haben die englischen und schwedischen Soldaten auf unseren Gebiet verbreitet.

Die genaue Zeit der Erfüllung der Abfallgrube E in der Kanovnická-Gasse ist nicht bekannt. Wir können vermuten, daß es sich um kürzere Zeit gehandelt hat. Wenn es zur Erfüllung der Abfallgrube noch am Ende des 16. Jhs. gekommen ist, dann können wir voraussetzen, daß die gefundene holländische Pfeife und weitere zwei Bruchstücke aus dem Haus des spanischen Botschafters stammen könnten. Wenn die Abfallgrube erst während der ersten Hälfte des 17. Jhs. erfüllt wurde, könnten die Pfeifen auch den heimischen Rauchern gehören. Z. Winter hat notiert, daß „die ersten Tabakgegenstände“ in den Pragerinventaren im Jahr 1622 zum erstenmal vorkommen. Wer den Tabaksamen in den tschechischen Ländern gebracht hat, ist nicht bekannt. In der Umgebung von Olmütz ist in den Katastralnotizen Tabak schon im 16. Jh. belegt. Adam Zalužanský von Zalužany schreibt in seinem Werk „Methodi Herbariae Libri tres“, Prag 1592, daß Tabak, lateinisch *Nicotiana*, ein gewöhnliches Kraut ist. Auch Daniel Adam

von Veleslavín hat ein der 2. Ausgabe der Mattioli-Kräuterbuch aus dem Jahr 1596 notiert: „Dieses fremdes Kraut ist jetzt bei uns in den Gärten sehr gewöhnlich und vor einigen Jahren von Frankreich zu uns gebracht.“

Ähnlich wie in den anderen Ländern so auch bei hat das Rauchen auf den Widerstand wie der weltlichen so auch kirlichen Kreisen gestoßen. Zum erstmal wurde das Rauchen im Jahr 1652 auf dem Landtag in Brünn verboten. Ähnliche Entscheidung machte auch der Landtag in Böhmen im Jahr 1657. Brandstiftungshalber wurde im Jahr 1659 Tabakimport nach Böhmen ganz verboten. Aber nach 4 Jahren wurde das Einfuhrverbot schon aufgehoben und für den Einfuhr mußte man Zoll bezahlen.

Von dem Fund in der Abfallgrube vermuten wir, daß der Tabak nicht zum Rauchen gedient hat, aber daß er eher als Heilmittel für Hospital brauchbar war.

